

Գլխավոր հրապարակումներ և հաղորդումներ

Հոսիսու ՄՄՐՅԱԼ

ՇԻՐԱԿԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐՅԱԼ ԶԵՆԵԸ

(Նիզակի ծայրուկայներ, ցետապաքներ, սակրեր, գուրգեր)

Ուշրոնգեղարյան մետաղագործության ճյուղերից Շիրակում առանձնապես բարձր զարգացման է հասնում զինագործությունը:

Շիրակի զենքերը ներկայացված են դաշույններով, թրերով¹, նիզակի ծայրակայներով, ցետապաքներով, սակրերով, գուրգերով:

Ուսումնասիրության եամար եհմք ենք ընդունել Արթիկից, Լենինականից, Վարդաքարից, Պարնի գյուղից, Անի-Պենգալից, Արևիկից, Քեթից գտնված և երասարակված նյութերը (Թ. Խաչատրյան, Հ. Սարաիրոսյան, Լ. Պետրոսյան), ինչպես նաև Շիրակի երկրագիտական քանդարանի ֆոնդերում պահվող պատահական գտածոները (Կամո, Լենինականի մսի կոմբինատ, Շիրակավան):

Նիզակի ծայրակայներ: Նիզակը եարձակուրական զենքի անսակ է: Ուշ րոնգեղարյան նիզակները ըստ զանգված են և դասակարգվում են ըստ մարտական սայրի կառուցվածքի ու կոթառների ձևերի: Շիրակում նիզակներ հայտնաբերվել են Արթիկի դամբարանադաշտից, Լենինականից, Կարմրաքարից (աղ. II):

Մրանք ըստանված են երկու ախգի.

1-ին ախգ: Սարտական սայրը իհետրած է և կենտրոնում ունի ող: Մրանք խողովակաձև կոթառ ներքինից վերև ճեղք ունի: Այս ախգին պատկանող նիզակներ հայտնի են Լենինականից, Կարմրաքարից²: Լենինականի նիզակներից առաջինը սա լրի վրա ունի լայն ող, իսկ կոթառի վրա բոնակի ամրացման եամաթ կա երկու անցք: Երկարությունը 22,1 սմ է, իսկ շեղքինը՝ 11 սմ: Երկրորդը սայրի վթա ունի կենտրոնական ող, իսկ կոթառի վրա անցքեր չկան: Երկարությունը 18 սմ է, շեղքինը՝ 8,5 սմ (աղ. II, նկ. 9, 10):

Կարմրաքարի նիզակը իր ձևով նման է Լենինականի նիզակներից առաջինին. երկարությունը՝ 30 սմ է, շեղքինը՝ 12 սմ:

Նմանաաիպ նիզակներ հայտնի են Լճաշենից,³ Դիլիջանից,⁴ Կարմիր-Բլուրից, Ջարխսեցից: Այս նիզակների ըայն տարածումը Հայաստանում խոսում է դրանց տեղական արտադրանք լինելու մասին:

2-րդ տես: Հասասանի եամալիքներում այս ախգի նիզակները եամեմատաբար քիչ են եանդիպում: Դրանք ունեն երկար, անբևաձև մարտական սայր, կլորացող կամ ըարձր ոսեռ, եարթ, խողովակաձև կոթառ, որի վրա կան ուտուցիկ կլոր ելուսաներ (թմրիկներ):

Ելնելով կոթառների ձևերից՝ սրանք կարող ենք խմրավորել.

Առաջին ասորեթակին են պատկանում Արթիկի թիվ 251, 473, 448 դամբարաններից գտնված նիզակները,⁵ (աղ. II, նկ. 1, 6, 7):

Երկրորդ ասորեթակի կոթառի վրա կան ուտուցիկ կլոր ելուստներ, իսկ մարտական սայրերն ունեն լայն կենարոնական ող: Այս ախգի նիզակներ Հայաստանում հայտնի են Մեծ Չալուց, Նոյեմբերյանից և Նորաշենից,⁶ Վրաստանում՝ Կախեթիայից և Սամբավոդից⁷:

1. Հ. Մարյան, Շիրակի ուշ րոնգեղարյան դաշույններն ու թրերը, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՀՀ -ում 1993-95թ.թ. ննագիտական նեասագոտությունների արդյունքներին նվիրված X գիտական նատաշրջանի զեկուցումների թեգիաներ, Եր. 1996թ. էջ 67:
2. Պահվում է ԵԵԹ-ի ֆոնդերում, (ինվ. դ. 2793) Հ. Սարաիրոսյան, Ուշ րոնգեղարյան ընակավայրեր ու դամբարանադաշտեր: Եր. 1969թ., աղ. XXIII, նկ. 2, 3, : Հ. Մարյան, ԵԵԹ-ի ուշրոնգեղարյան պատահական գտածոները, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, եանրապետական II գիաստղովի զեկուցումների թեգիաներ, Գյումրի 1996թ., էջ 9:
3. С. Есаян, Оружие и военное дело древней Армении, Ер. 1966, ст. 16:
4. Մ. Եսայան, Հ. Հովհաննիսյան, Դիլիջանի երկրագիտական քանդարանի կատալոգ, Եր. 1969թ., աղ. XXXIX, նկ. 6:
5. Հ. Սարաիրոսյան, նշվ. աշխ., աղ. XXIII, նկ. 4, 11:
6. Т. Хачатрян, Армянский некрополь. Ер. 1979, ст. 215, 272, 310.
7. Նոյմի, նշվ. աշխ. էջ 245, 305, 334, 364:
8. Ա. Զիլիգարյան, Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան կառույցները, ՊԲՀ, 1986թ. դ. 1:
9. С. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ер. 1976, ст. 181.

Վերոնիշյալ նիզակները պատրաստված են երկվեղք կաղապարով: Դա երևում է ոչ միայն նիզակի կոթառի վրա կաղապարի միացումից առաջացած ձուլակարից, այլ փաստվում է հայտնաբերված կաղապարներով¹⁰:

Նետասլաքներ: Հայաստանում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ օրսիդիանից և բրոնզից նետասլաքներ. որոնք ժամանակագրորեն և ձևաբանորեն բաժանվում են տարբեր տիպերի: Մեզ հետաքրքրող ասարածաշրջանում բրոնզե նետասլաքներ հայտնաբերվել են Արթիկից,¹¹ Լենինականից, Կոստոյից¹², Ոսկենասիկից,¹³ Վարդաքարից և Պեմզաշենից¹⁴ (աղ. III):

Վերոնիշյալ վայրերից գտնված նետասլաքները բաժանվում են հետևյալ չորս ախպերի.

1-ին տիպին են պատկանում բրոնզե քիթեղից պատրաստված եռանկյունաձև, կարճ բեղիկներով նետասլաքները, որոնց լայնացող եիմքը շարունակվում և ավարտվում է սրածայր պոչով: Հիշյալ ախպի նետասլաքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 14-11-րդ դարերում: Շիրակում մեծաքանակ (թվով վեցն) նետասլաքներ հայտնի են Արթիկի թիվ 109 և 432 դամբարաններից¹⁵ (աղ. III, Գկ. 1,5): Այս նետասլաքները որոշակի գուգահեռ ունեն Լճաշենի համաժամանակյա համայնքում¹⁶:

2-րդ ախպը կազմում են այն նետասլաքները, որոնք ունեն եարթ, տերևաձև ծայրակալ, ոտուցիկ բեղիկներ և եարթ կամ քառանկյուն պոչով: Այս ախպի նետասլաքները, հանդես են գալիս մ.թ.ա. 14-13-դարերում և շարունակում են գոլատեղ մինչև մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերը: Դրանք վերապրուկային ձևով պահպանվում են և գոյասեղ են մինչև մ.թ.ա. 8-րդ դարը: Շիրակում մեծաքանակ նետասլաքներ հայտնի են Արթիկի թիվ 74 և 432 դամբարաններից (աղ. III, Գկ. 2,3,4), Պեմզաշենից¹⁷ (աղ. III, Գկ. 10), Կամոյից¹⁸ (աղ. III, Գկ. 4), Ոսկենասիկի թիվ 2 և 7 դամբարաններից¹⁹ (աղ. III, Գկ. 7,8), Լենինականից: Նմանատիպ նետասլաքներ Հայաստանում հայտնի են Լճաշենից, Սաեռանավանից, Սայմնջոյուղից²⁰, Կարմիր Բլուրից²¹: Անդրկովկասում՝ Թակիխյան դամբարանադաշտից, Բեշտաշեն-Սաֆար-Խարարա տանող ճանապարհի մոտ գտնվող դամբարանադաշտից²², Սամքավրուղից²³:

3-րդ ախպը կազմում են լայն տերևաձև նետասլաքները: Սրանք իրանի մասում շեղանկյունաձև են, ունեն կարճ բեղիկներ, երկար պոչով, որի շարունակությունը կազմում է միջանկյալ ողջ: Այս ախպի նետասլաքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. 2-րդ եազարամյակի վերջից և 4-րդ դարում են մինչև վաղ երկաթի ժամանակաշրջանը: Սրանք Շիրակում հայտնի են Վարդաքարից, Պեմզաշենից, Ոսկենասիկից: Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնի են նաև Կիրովականից²⁴, Տոլորսից²⁵ և այլ եռաշարձաններից:

4-րդ ախպի նետասլաքները ծանր և զանգվածեղ են: Ունեն ներքև թեքվող կլորավուն բեղիկներ, ցայաում արասեայտված երկայնական ող և երկար պոչով: Շիրակում այս տիպի նետասլաքներ հայտնի են Լենինականի մսի կոմբինատի ասարածքից և պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանի ֆոնդերում (ինվ.դ 389) (աղ. III, Գկ. 15,16,17,18,19): Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնի են Ստեփանավանից, Որմակից²⁶, Այրիվանքից²⁷ և այլն:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ նետասլաքները, հանդես գալով դեռևս մ.թ.ա. 3-րդ եազարամյակից, ավելի բազմազան են դառնում մ.թ.ա. 2-րդ եազարամյակում: Սրանք բաժանվում են չորս տիպի: Նետասլաքների վաղ օրինակները՝ պատրաստված բրոնզե

10. Օ. Խնկիկյան, Արեւիաները բրոնզիդարյան Հայաստանում, Եր., 1977, էջ 25-26:

11. Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер. 1975, ст. 161, 207, Т. Хачатрян, Культура древнего Артика, Ер. 1963, ст. 58

12. Պանվում է ՇԵԹ-ի ֆոնդերում, դ.դ 389, 1712, Հ. Սարաիրոսյանի, նշվ. աշխ. աղ. XXV, Գկ. 3,4,17:

13. Л. Петросян, Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ер. 1989, тб. 65, 68, 69.

14. Т. Хачатрян, Древняя..., ст. 20, рис. 4.

15. Т. Хачатрян, Артикский..., ст. 156, 301:

16. Т. Хачатрян, Древняя..., ст. 180-181:

17. Т. Хачатрян, Артикский..., ст. 140, 301

18. Պանվում է ՇԵԹ-ի ֆոնդերում, դ.1712:

19. Л. Петросян, Раскопки..., табл., 65.

20. С. Есян, Оружие и военное дело древней Армении, ст. 46, тб. VIII, рис. 16, 17, 15.

21. Б. Пиотровский, Кармир-Блур III, результаты раскопок 1949-50г.г., Ер. 1952, ст. 40.

22. Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, тб. 1941, ст. 5.

23. Т. Ломтаидзе, Археологические раскопки в Мичхета, тб. 1955 табл. VI.

24. А. Мартirosян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер. 1964, ст. 143, рис. 59,14.

25. Հ. Սարաիրոսյանի, Ուշբրոնզիդարյան..., աղ. XXV, Գկ. 33, 34:

26. С. Есян, Оружие..., ст. 48.

27. Т. Хачатрян, Раскопки в Айриванке, Изв. АН Арм. ССР, №12, 1957, ст. 93.

թիթեղից, ունեն կարճ ճանկեր ու պոչուկներ: Իսկ դարաշրջանի վերջում հանդես են գալիս խոշոր ճանկերով, միջանկյալ ողով, պոչուկավոր մետապարմերը, որոնք եարատևում են մահ երկաթի դարում: Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել խողովակաձև կոթստով և վետրածև շեղբով միզակները: Մ.թ.ա. 13-րդ դարում հանդես են գալիս տերևածև շեղբով միզակները, որոնց խողովակաձև կոթստները շեղբին միացման տեղում ունեն կլորավուն կամ տավուկ միջանկյալ ող: Երկրորդ եագարամյակի վերջում հանդես է գալիս միզակների մի նոր խումբ, որոնց կոթստները առանց կարի են և միացյալ:

Սակրեղ: Ուշքրոնգիդարյան զինատեսակներից առանձնակի ուշադրության են արժանի սակրերը: Ուսումնասիրողները բազմիցս անդադարձել են սակրերի ժամանակագրությանը և այդ տեսանկյունից ցույց են ավել ժամանակի ընթացքում նրանց ձևերի մեջ առնչում ունեցած որոշակի փոփոխությունները, վերջ է արվել անգամ տեղայնացնել դրանք²⁸:

Հայաստանի մարտական սակրերը բաժանվում են ախարամական և ժամանակագրական մի քանի խմբի: Օրինակ՝ Հ. Սարաիբույանը Հայաստանից հայտնաբերված սակրերը դասակարգում է ժամանակագրական երեք և ձևաթանական չորս խմբի²⁹: Ս. Եսայանը, նրանց կառուցվածքային և արտաքին եականաճիչներից ելնելով, բաժանում է չորս տարրերակի³⁰: Սակրերի տեղայնացումը Օ. Խնկիյանը կառարել է սակրերի եամամասնությունների եաշվարկման և յոյր եականաճիչների բացահայտման եդանակով, որն առաջին անգամ է կիրառվում սակրերի ուսումնասիրության ժամանակ: Նա նշում է, որ ուշ քրոնգի 1-ին վուլին պակակառուցները «զուրկ են կայուն, բնորոշ եամամասնություններից և չեն տեղայնացվում»³¹: Սակայն կոթստների վրա եդած տարրեր եատկանիչներից ելնելով՝ դրանք խմբավորել է երեք աարերակների մեջ: 2-րդ վուլի սակրերը խմբավորել է տեղույին օջախներին եասուկ վեց ենթատեսակներում³²:

Եիրակում սակրերը մինչև օրս քիչ են: Հայտնի սակրերը բաժանվում են ժամանակագրական երկու խմբի՝

- 1) Ուշ քրոնգի 1-ին փուլով թվագրվողներ (մ.թ.ա. 14-13-րդ դ.դ.):
- 2) Ուշ քրոնգի 2-րդ փուլով թվագրվողներ (մ.թ.ա. 12-11-րդ դ.դ.):

Առաջին խմբին պակակառուցները ըստ իրենց արաաքին նշանների բաժանել ենք Ա և Բ աիպերի՝

Ա աիպին պակակառուց սակրերի յայն, գրեթե ուղղանկյունածև անգարդ կոթսուի մեջքի կենտրոնամասում ելուտ-կոճակ կա: Կոթսուը կարճ վզիկով անցում է կաաաթում փուլած տեք ունեցող կիսակլոր, սեզմենտածև աշխաաարերանին: Նմանատիպ սակրերը Եիրակում հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 90 դամարամից³³ և Լենինականից³⁴ (ադ. III, նկ. 2,5)

Արթիկի սակրը գանգվածեղ է, աշխաաանքային մասը՝ խիսա կլորացված: Ունի օվալածև կոթսու: Սակրի գլխամասի վեթևում նկատվում են ետրվածի եեաքեր: Հաթկ է նշել աշխատարերանի սիմետրիկությունը, որի վրա նույնպես կան եարվածի եեաքեր: Հոուա սակրը մանում է վաղ ժամանակաշրջանի սակրերի մեջ, որոնց բնորոշ են կոթսուի հարթությունը և բանող եզրի խիսա արտաեայվածությունը: Թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով:

Լենինականի սակրը 1969 թվականին Եիրակի երկրագիաական թանգարան է հանձնել գյումրեցի ձուլող վարպեա Հ. Թորմաջյանը: Այն մման է Արթիկի սակրին: Նմանատիպ սակրերը եայտնի են Լճաշենից,³⁵ Արջածորից³⁶: Օ. Խնկիյանը նշում է, որ վերոեիշյալ սակրերը տարածվում են Ախուրյան-Մինգեչաուրյան ջրբաժան-Ալագանի-Ջուտ գեաերի միջև ընկած տարածքում:⁴⁰

28. Ե. Կուփտին. *Археологическая маршрутная экспедиция 1945г. в Юго-Осетию и Имеретию*, Таб. 1949, ст. 2-4, А. Мартиросян, *Армения в эпоху...*; ст. 102-116, С. Есаян, *Оружие у...*, ст. 35-40, Օ. Խնկիյան, *Սակրերի տեղայնացման փորձ*, ՊԲՀ, Եր. 1981, գ1, էջ 136-147, Ս. Դեմոյան, *Տաշիր-Չորագետի ուշ քրոնգեղարյան մեաադագործության մի քանի եարցեր*, Լրարեր ՀՍՄՀ ԳԱ, Եր. 1968թ, դ8, էջ 72-84:

29. А. Мартиросян, *Армения в эпоху...*, ст. 102-116.

30. С. Есаян, *Оружие у...*, ст. 36.

31. Օ. Խնկիյան, *նույն աեղում*, էջ 139:

32. *նույն աեղում*, էջ 141-145.

33. Т. Хачатрян, *Арктикский...*, ст. 147:

34. Հ. Մարաիրույան, *նշվ. աշխ. ադ. 2-րդ, նկ. 16:*

35. Օ. Խնկիյան, *Արեմիաները...*, ադ. 3-րդ, նկ. 11:

39. К. Кушнарева, *Некоторые памятники поздней бронзы в Нагорном Карабахе*, СА. XXVII 1957г ст. 56.

40. Օ. Խնկիյան, *նշվ. աշխ. էջ 28:*

Նշենք նաև, որ Վրաստանից (Կովիդյա) ետրոնարելված սակրերը, չնայած կոթառի որոշակի նմանությանը, ունեն վոքր ինչ րաթծթ վզիկ, ձգված աշխաաարերան և, ի տաթրերություն Հայաստանի սակրերի, թվագրվում են մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով⁴¹:

Հետաքրքիր են Կենտրոնական Կովկասից՝ Թլից գտնված 12 քորոցները, որոնց գլխիկները վերը նկարագրված սակրերի տեսքն ունեն⁴²: Վերին Ռուսիասյից եայտնարելված նման քորոցներ եիշատակված են Ե. Կրուպնոյի մոտ⁴³:

Հիշյալ տարրերակին զաականույ սակրերը ենագիտական գրականության մեջ եանդես են գայիս «Անդրկովկասյան սակրեր» անունով և եանդիսանում են տեղական:

Բ աիսյին են պաականում Արթիկի թիվ 107 և 124 դամթարաններից ետրոնարելված ծխական սակրերը⁴⁴ (ադ. 1, նկ. 3,1), որոնք ունեն ետրոատ ձևավորում: Նրանցից մեկն ունի կտրավսուն իրան, յայն, ձվաձև կտրվածքի կոթառ, որի կողերը գարդարված են զիզգազ գծերով և ելուտներով: Կոթառի տսւկ, իրանի վրս երկու սիմետրիկ անցքեր կան: Երկրորդ սակրը ունի վոքր-ինչ ձվաձև իրան, որի սրացող ծայրերը, միանալով կոթառի եիմքին, առաջացնում են նշաձև անցքեր: Ասկիի կոթառն ունի ձվաձև կտրվածք, որը գարդարված է եղևնանախշով և ավարտվում է գանգվածեղ եքտատով: Կոթառի մի կողմում կացված է սվասսիկայի ռելիեֆային պականերով ցանցկեն խուլովակ, որի մի կողմը գարդարված է: Այս սակրերը թվագրվում են մ.թ.ա. 14-12-րդ դարերով: Ըստ Ս. Եսայանի, չնայած վերոեիշյալ սակրերը կարող էին հարկ եղած դեպքում կիրառվել մարտի ժամանակ, րայց եիմնականում եանդիսանում էին ցեղային առաջնորդների իշխանության ինքնաաիպ խորերդանշաններ⁴⁵:

Արթիկի սակրին շատ նման է Սեդրաձորի սակրը⁴⁶: Նմանատիպ սակրեր Վրաստանում հայտնի են Աամթավլոյից և Կախեթիայից⁴⁷, իսկ Հյուսիսային Կովկասում և Դաղառանում կան մեկական օրինակներով: Ս. Եսայանը և Ա. Փիլիպոսյանը, ռաումնասիրելով վերոեիշյալ սակրերը, գտել են, որ դրանք որոշ չափով մոտեցնում են Ռաս-Շամրայից, Բիրլուսից, Բողագքյոյից, Լուրիստանից գտնվածներին⁴⁸:

Սվասսիկային նվիրված րազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան⁵⁰: Ս. Եսայանը առանձնացնում է այն գեները, որոնց վրա պականելված են սվաստիկաներ (Արթիկ, Ջարխեջ)⁵¹: Այն եին Հայաստանում եղել է Արևի խորերդանիշ: Բրոնզեդարյան Հայաստանի թնակիչները արևին վերագրել են արարչական գորություն, պաշտել են որպես գարթոնքի, պտղարերության, ամենայն րարիք տոեղձող գերբնական ուժի: Հ. Իսրայելյանը նշում է, որ եին Հայաստանում ուարերթի ասուվածը գեներից եենց սակր է կրել⁵²:

Երկրորդ խմբին պականանում է Վարդաքարից գտնված սակրը⁵³ (ադ. 1, նկ. 4): Սրա կոթառի կենտրոնում ելուտ կա, աշխատարերանը կիսաշրջանաձև է, որը վզիկի միջոցով միանում է տաձև գարդ ունեցող լրսյն, եամարյա ուղղանկյունաձև կոթառին:

Նմանօրինակ սակրեր հայտնի են Ալավերդոց,⁵⁴ Ալսթալայից,⁵⁵ Խաշտարակից,⁵⁶ և այլն:

41. Д. Коридзе, К истории колхидской культуры, Тб. 1965, ст. 2, рис 3, ст. 9, 22.

42. Б. Техов, Центральный Кавказ в XVI-X в.в. до н. э. М. 1977, ст. 39-40, рис. 43.

43. Е. Крупное, Древняя история Северного Кавказа, М. 1960, ст. 102, р3с. 9, 7.

44. Т. Хачатрян, Культура..., ст. 57.

45. С. Есаян, Художественное оружие Армении, Известия АН Арм. ССР, 1988г. №11, ст. 83.

46. Л. Биягов, Новые находки предметов с изображением Львов из Меградзора, Известия АН, Арм. ССР, 1984, №1, ст. 84.

47. К. Пицхелаури, Древняя культура племен населяющих территорию Иоро-Алазанского бассейна, Тб. 1965, ст. 134.

48. В. Марковин, Новые материалы по археологии Северной Осетии и Чечни, КСИА, М. 1964, вып. 98, ст. 84.

49. С. Есаян, А. Пилипосян, О некоторых формах переднеазиатских топоров в Армении, Тезисы докладов конференции гос. музея института народов Востока, М., 1981, ст. 34.

50. А. Нейхард, Происхождение креста, М. 1956г. ст. 5, Б. Рыбаков, Космогония и мифология земледельцев энеолита, СА 1965, № ст. 42.

51. С. Есаян, Амулеты связанные с культом солнца из Армении, СА, 1968, №2, ст. 256-257.

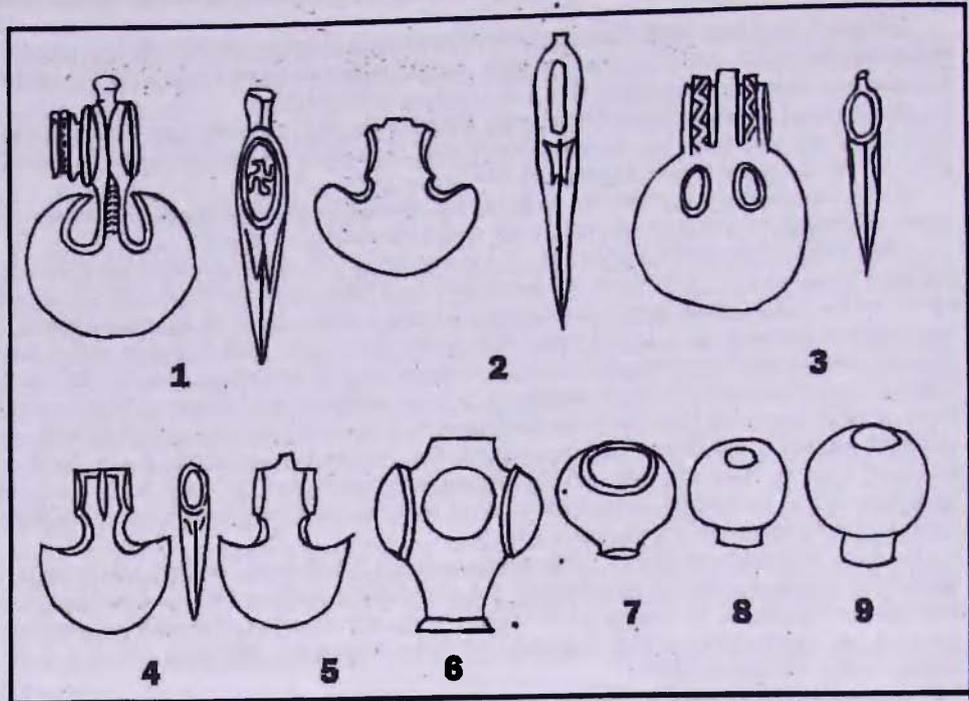
52. Հ. Բիրլսյույան, Պաշտամունքն ու հավատալիքները ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Եր. 1973, էջ 111.

53. Հ. Սիրահրույան, Ուշ բրոնզեդարյան... ադ. XIII, նկ. 2.

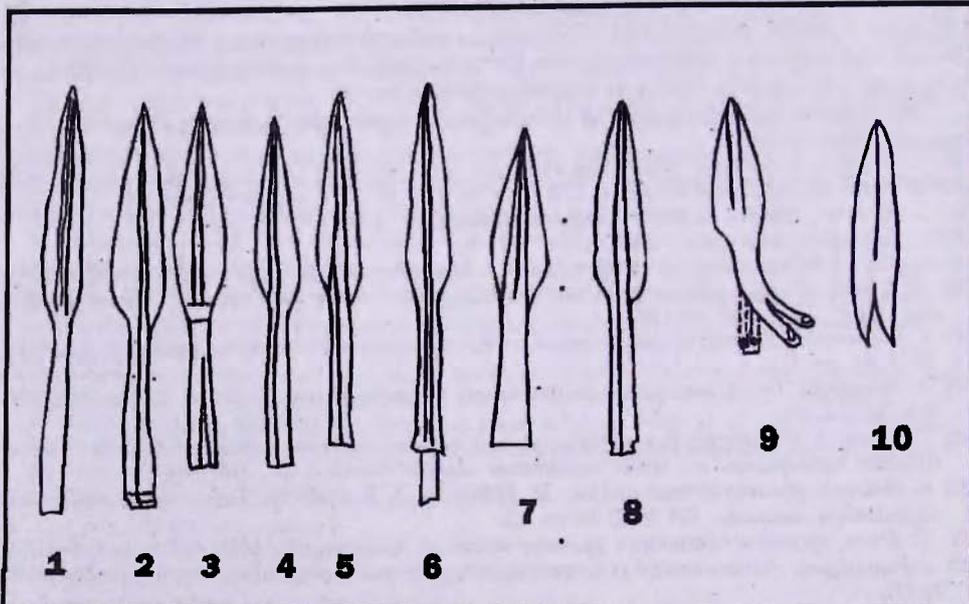
54. С. Есаян, Оружие и военное дело..., тб. VII, рис. 3.

55. А. Мартиросян, Армения в эпоху..., тб. XII, рис 13, 15.

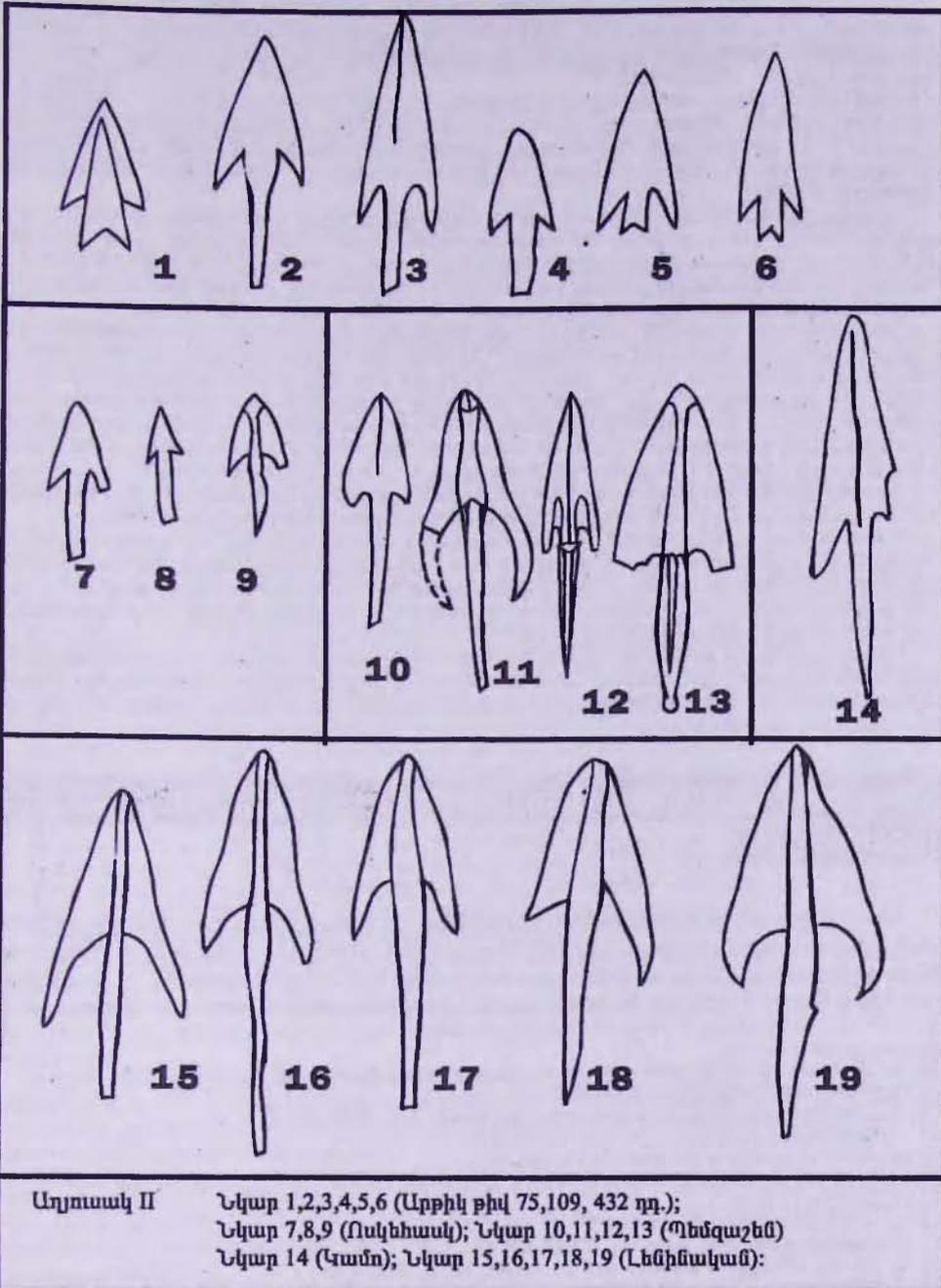
56. С. Есаян, Культура племен..., тб. 85, рис 3, 8.

Աղյուսակ I
 Նկար 1,2,3 (Արթիկ թիվ 24, 90, 107 դդ.)
 Նկար 4 (Վարդաքար), Նկար 5 (Լեհնալան)
 Նկար 6,7,8 (Արթիկ թիվ 109, 291, 331, 549 դդ.):

Աղյուսակ II
 Նկար 1,2,3,4,5,6,7,8 (Արթիկ թիվ 251,311,330,437,448,50 դդ.);
 Նկար 9,10 (Լեհնալան):

Այս սակրերը իրենց գույգահեռոնոմ ունեն Աղրթեթանոմ: Վրաստանից հայտնի են Մեյխիս-Ցիխեից,⁵⁷ Թրիալեթիից և այլն: Օ. Խնիկյանը, եաշվի առնելով մնանօրինակ սակրերի աարածման յիասաղ Լոսիոմ և Թրիալեթիոմ, դրանց օջալսները սրայմանականորեն անվումն է Լոսի-Թրիալեթյան⁵⁸:

Գուրգել: Ձենթի եասարակ և ենագույն տեսակներից է գուրգը: Սրանց բազմաթիվ թոռնգյա գլխիկներ են պահայանվել Հայաստանի դամրարաններոմ: Շիրակոմ հայտնաթերվել են միայն Արթիկի դամրարանադաշտոմ (դ109, 291, 331, 549)⁵⁹(ադ. 1, նի. 6,7,8,9): Սրանք բաժանվոմ են երկու աիպի՝ գնդած և տամծած:

Գնդած և գուրգեր հայտնարերվել են Արթիկի թիվ 291, 331, 549 դամրարաններից և քվագրվոմ

են ուշ բրոնզի 2-րդ լիտուրգի (աղ. I, նկ. 7,8,9): Գուրգի երեք գլխիկներն էլ ունեն տրորի մակերես, իսկ կենտրոնում կոթակալ: Հայաստանում հայտնի են Չարխեթից, Կիրովականից⁶⁰, Կամոյից⁶¹, Կարմիր-Բրուրից⁶², Թրիալեթից⁶³:

Տանձաձև գուրգեր: Հայտնաբերվել է Արթիկի թիվ 109 դամբարանից⁶⁴ (աղ. I, նկ. 6.): Այս գուրգի գլխիկն ունի կլոր կոթակալ, իսկ վերին մասում կլան կինգ գեղաձև ելուստներ: Թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13 -րդ դարերով: Նմանատիպ գուրգեր Հայաստանում հայտնի են Լճաշենից⁶⁵, Ստեփանավանից, Ալավերտոց⁶⁶: Գտնվել են նաև Մամբավայից,⁶⁷ Թլից, վերջիններս գեղեցիկ զարդարմած են⁶⁸:

Ձուհաշառնակ: Բացի հարձակուսուկան զենքից, նշված ժամանակաշրջանում լայն տարածում ունեին ապառազինության պաշտպանական տեսակները, որոնցից է գրահաշառնակը: Այն սաշտպանում էր ռազմիկի մարմնի վերին մասը՝ ազատ թողնելով ձեռքերը: Հայաստանից հայտնաբերված գրահաշառնակները թաժանվում են երկու տիպի՝ կաշվից կամ ամուր կտորից պարարաստված և մետաղյա թիթեղներով պատված գրահաշառնակներ⁶⁹:

Շիրակից հայտնաբերվել են միայն 1-ին տիպի պատկանող գրահաշառնակներ (Արթիկի դամբարանադաշտ, թիվ 3,497 թաղումներ)⁷⁰: Արթիկի թիվ 3 դամբարանից հայտնաբերվել են մանանակ գրահաշառնակի մնացորդներ: Կմախքի կրճաղանդակի ոսկորների մաքրման ժամանակ հայտնաբերվել են կաշվի մնացորդներ: Գտնվել է նաև ռեյիեֆային խաչաձև զարդանախշով խոշոր վահանակ, որի խաչի կողքերը զարդարված են սեպաձև լիտուրգիաներով: Գտնվել են նաև հարյուրից ավելի բրոնզե մանր կոճակներ, որոնց ներսի մասում ևս պահպանված են եղել կաշվի եետքեր: Այս դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով:

Արթիկի թիվ 497 դամբարանից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով, հայտնաբերվել է մանանակի 46 կոճակ: Հավանաբար դրանք ևս գրահաշառնակի մնացորդներ են:

Նմանատիպ գրահաշառնակներ հայտնաբերվել են Լճաշենից,⁷¹ Կարմիր-Բերդից⁷², Դիլիջանից⁷³, Էլայից⁷⁴, Ռեդկին-Լագերի մ.թ.ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող դամբարանից⁷⁵: Սի գրահաշառնակի վահանակ էլ հայտնաբերվել է Ազաավանից մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերի կուրգանից⁷⁶: Այս լիասար մեզ ենթարկվողություն է ապիս ենթադրելու, որ հիշյալ տիպի գրահաշառնակները զոյառնել են մինչև մ.թ.ա. 6-5-րդ դարերը:

Ընդհանրացնելով նշեմք, որ Շիրակի գեները ցույց է ապիս ախպերի ռազմագնություն և լրացնում է մեր պատկերացումները Հայաստանի բրոնզեդարյան զինատեսակների վերաբերյալ: Զինատեսակների ռազմագնությունը նաև թույլ է ապիս պարզարանել մետաղագործության եես կապված մի շարք հարցեր:

ОРУЖИЕ ШИРАКА ПОЗДНЕБРОНЗОВОГО ПЕРИОДА

РЕЗЮМЕ

Г. МСРЯН

Из памятников эпохи поздней бронзы Ширака раскопано большое количество оружия, в том числе: копья, кинжалы, булавы, наконечники стрел, секеры и т.д. В публикации на основании типологии и принятой классификации оружия Армении и Закавказья рассматриваемого периода делается попытка классификации оружия из Ширака.

57. Д. Коридзе, ук. сочинение таб. X, Б. Пиотровский, Археология Закавказья, тб. 4.

58. О. Խնկիլյան, Մակերի..., էջ 141-143.

59. Т. Хачатрян, Артекский некрополь, ст. 14-15, 234, 255, 25, 156.

60. Հ. Միրախյան, նշված աշխ., աղ. XXVI, նկ. 7:

61. С. Есаян, Оружие и военное дело..., ст.53.

62. Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, ст. 68, тб. XV, XIX 36. III.

63. О. Խնկիլյան, ն. ա.

64. Т. Хачатрян, նշվ. աշխ. էջ 234:

65. Հ. Միրախյան, նշվ. աշխ. աղ. XXVI, նկ. 42:

66. С. Есаян, Оружие и военное дело..., ст.54, IX X, ЭП. 4,6:

67. К. Пихелаури, Основные проблемы истории восточной Грузии в XV-VII в.в. до н.э. Тб. 1973. тб. LXIX, рис. 118.

68. Б. Техов, Центральный Кавказ в XVI-X в.в. до н.э., ст.36, рис 35.

69. С. Есаян, Доспех древней Армении, Ер. 1986, ст. 40.

70. Т. Хачатрян, Артекский..., погреб. 3, 497.

71. С. Есаян, Оружие и..., ст. 100.

72. А. Мартиросян, Армения в эпоху... ст. 83.

73. С. Есаян, Древняя культура племен..., ст. 105.

74. Է. Խնկիլյան, Էլայր-Դարիս, Ер. 1979, էջ 156.

75. А. Мартиросян, նշվ. աշխ., р.5. 199.

76. С. Есаян, Доспех. древней Армении, ст. 41-42.